

Razvoj mest v Vzhodni Evropi

Ambrož Vuga

Razvoj mest je tesno povezan z aktualnimi družbenimi spremembami. Mesta, predvsem prestolnice, so glavni dejavnik pri izvajanju korenitih sprememb v ekonomiji, politiki in kulturi sodobnih družb. Spremembe v strukturi in funkcioniranju mest pa so posledica temeljnih družbenih sprememb. Nedaven razvoj vzhodnoevropskih prestolnic ponuja nazorne primere teh sprememb. V teh prestolnicah je mogoče zaznati številne spremembe, ki so posledica padca komunizma in vpliva globalizacije. Predvsem globalni trend individualizacije je temeljito spremenil podobo vzhodnoevropskih urbanih področij.*

Razvoj mest danes bije bitko z dediščino socializma. Le-ta se je ideološko zoperstavljala buržoaznemu individualizmu. Potreba po krepitvi posameznikove identifikacije z naseljem skupnosti je zato postala vodilna kolektivistična ideja načrtovanja mest. Občutek pripadnosti skupnosti naj bi bila zelo velika zaradi kolektivističnega načina razmišljanja in obnašanja stanovalcev. Stavbna arhitektura in mestna infrastruktura sta tako v začetnih letih socializma morala s svojo izraznostjo krepiti prebivalčev občutek pripadnosti skupnosti.

Kako ustvariti najboljše urbane pogoje za razvoj in realizacijo posameznika, ne da bi pustili prostor za individualizem? Je to sploh mogoče? So lahko pogoji za osebni razvoj in realizacijo posameznika strogo ločeni od individualizma, za katerega so v socializmu smatrali, da lahko pripada samo dekadentni buržoazni kulturi? Lahko o individualizaciji govorimo v povezavi s kolektivizmom urbanega okolja? Odgovore na ta in podobna vprašanja bomo poskušal nakazati z opisom nekaterih fenomenov v razvoju določenih vzhodnoevropskih mest v socialističnem in post-socialističnem obdobju.

Moskva: kolektivizem, monumentalnost, konformizem

Industrializacija po drugi svetovni vojni je povzročila masovne migracije s podeželja v industrijske centre. Te so gradili delavci, ki so živeli v (samskih) domovih, kjer so prebivali tudi študenti in dijaki. Študentski domovi niso bili namenjeni samo nočitvam, ampak so bili tudi najpomembnejši kraj kolektivistične družbene vzgoje. Arhitekti so se doseganja teh družbeno-po-

litičnih pričakovanj lotili povsem svobodno in so eksperimentirali s prostorom. Obveljalo je nekakšno pravilo, da so sobe v domovih tako lahko merile le nekaj kvadratnih metrov, zato pa so načrtovali velike javne objekte, kot so klubi, knjižnice, kinodvorane, samopostrežne restavracije ... Od študentov se je tako pričakovalo, da se niso zadrževali v slabih pogojih svoje zasebnosti, temveč da so se premaknili v boljše opremljene prostore, namenjene skupinskim aktivnostim.

Ideološka podstat takšnemu kolektivističnemu načinu gradnje so bile *komunalke*. Večje hiše nekdanjih aristokratov, trgovcev in bogatašev so se v prvih letih Sovjetske Rusije z nacionalizacijo spremenile v prebivališča več družin. Vsak prebivalec *komunalke* se je moral strinjati s pravili kolektivističnega življenja, predvsem z delitvijo prostora z drugimi člani skupnosti (kuhinja, jedilnica, kopalnica, WC). *Komunalke* so bile sprva mišljene kot začasna rešitev, vendar so bile zaradi ideoloških in političnih motivov življenja v skupnosti in v nacionaliziranih stavbah interpretirane kot organizacijska novost. To se je kasneje spremenilo v pravilo pri kolektivističnem arhitekturnem načrtovanju in zidanju stavb. Poleg ideoloških motivov pa so to pravilo podpirali tudi ekonomski razlogi. Z uporabo skupnih prostorov so privarčevali prostor in gradbeni material. Ta tip gradnje, ki se je razširil v Sovjetski zvezi predvsem v 30-ih letih 20. stoletja in po 2. sv. vojni, se ni množično razširil v drugih vzhodnoevropskih državah. Zadnji poskus takšne gradnje je »hiša novega načina življenja« v Moskvi arhitekta N. A. Ostermana iz konca 60-ih let 20. stoletja. Dve 16-nadstropni stolpnici z 812 stanovanji, namenjenim mladim družinam, naj bi prav tako temeljili na sloganu iz 20-ih let: ven iz privatnih prostorov v prostore namenjene skupnemu življenju. Poskus je spodletel, družine so namreč imele raje svojo kuhinjo, jedilnico, sanitarije. Stavba je spremenila namembnost in je danes študentski dom za doktorske študente in goste moskovskih univerz. Z industrializacijo, urbanizacijo, dvigom izobrazbe in posledično vedno večje individualizacije, so se vzhodnoevrop-

** Članek se okvirno opira na delo Nikolaja Genova Global trends in Eastern Europe. Z vzhodno Evropo mislimo na bivšo Sovjetsko zvezo, s srednjo Evropo pa na Češko, Slovaško, Poljsko in Madžarsko.*

Ker je bila prioriteta v čim krajšem času zgraditi čim več stanovanj, so bili kulturni domovi, drugi objekti za druženje in parki planirani za kasnejše, boljše čase. Ti pa niso prišli nikoli. Soseske so postale spalna naselja, ljudje pa med seboj odtujeni.

ske družbe vedno bolj umikale v prostore privatnega življenja. Naslednji poskus spodbujanja kolektivizma je bilo sovjetsko načrtovanje mest. Poveljevanje moči države prek arhitekture je dobilo ime »socialistični klasicizem«. Zanj so značilne monumentalnost, uniformiranost in discipliniranost. Velike uniformirane stavbe naj bi na državljane vplivale tako, da bi ti izkazovali spoštovanje do oblasti in delovali v skladu z njenimi pričakovanji. Državna oblast naj bi posamezniku služila kot najpomembnejši nosilec kolektivne identitete. Primer take monumentalne stavbe v Moskvi sta npr. Moskovska državna univerza in Hotel Ukrajina. Podobne primere lahko zasledimo v Varšavi s Palačo kulture in znanosti, v Berlinu z Alejo Karla Marxa, v Sofiji s sedežem partije. V Novi Gorici je to logiko zaznati na občinski stavbi in »ruskih blokih« vzdolž Kidričeve ulice, prvih stanovanjskih stavbah v mestu.

Stalinovi monumentalni nebotičniki pa niso rešili najbolj perečega socialnega problema vzhodnoevropskih družb – stanovanjskega problema. Po celotni vzhodni Evropi so v prestolnicah in industrijskih centrih od konca 50-ih let 20. stoletja začeli rasti uniformirani, monotoni bloki z vnaprej izdelanimi stenami. Stavbe in razporeditev prostorov označuje funkcionalizem (*funkcionalistična arhitektura*), zato pa o kreativnosti arhitektov in estetskem videzu stavb skorajda ne moremo govoriti. Ta arhitektura ni izražala več nikakršnega ideološkega kolektivizma, sledila je izključno logiki funkcionalizma. Logika komunalk se pri načrtovanju stavb in stanovanj tako ni več upoštevala, ampak so se stanovanja prilagodila individualnim potrebam jedrnih družin. Pri načrtovanju mest in stanovanjskih sosesk pa so še vedno skušali uvajati kolektivizem. Vsaka soseska naj bi imela vrtec, šolo, trgovino, telovadnico, pošto in druge storitve. Ker je bila prioriteta v čim krajšem času zgraditi čim več stanovanj, so bili kulturni domovi, drugi objekti za druženje in parki planirani za kasnejše, boljše čase. Ti pa niso prišli nikoli. Soseske so postale spalna naselja, ljudje pa med seboj odtujeni. Za razliko od zgoraj opisanih klubov, restavracij, dvoran z raznovrstnim programom, so se prebivalci umaknili v depresivno socialno izolacijo. S samimi bivanjskimi pogoji pa so bili ljudje vsekakor zadovoljni, saj so bili boljši kot prej na

podeželju. Pomanjkanje občutka pripadnosti skupnosti, pomanjkanje identitete, odtujenost, nesolidarnost med ljudmi so mnoge spodbudili, da so se takoj po družbeno-političnih spremembah leta 1989 od tod izselili.

Bratislava: funkcionalizem in izolacija

Eno največjih blokovskih oziroma spalnih naselji v srednji Evropi je Petržalka. Ta predel Bratislave, ki jo Donava loči od starega mesta na levem bregu reke, je z industrializacijo, podobno kot drugje pod komunizmom, privlačil prebivalstvo s celotne države. Tukaj živi tretjina prebivalcev polmilijonske slovaške prestolnice. Nekateri se danes pritožujejo nad slabšimi stanovanjskimi razmerami, cenami in najemninami stanovanj, ki niso nič cenejša kot drugod v mestu, nad kriminalom, zanemarjeno okolico in neskrbnostjo prebivalcev ipd., kar skušajo različne iniciative izboljšati. V naselju je na stotine sivih blokov, malo zelenih površin, igral ali igrišč, ta fer trgovina tu, vmes kakšen blok, ki se prenavlja, toplotno izolira in prebarva v oranžno, ta poceni trgovina tam, vmes še cerkev. Vse naokrog pa bloki. Kakšen je utrip takšnega naselja, kako ljudje živijo? Petržalka je, kot je razvidno iz zgornjega opisa, tipično spalno naselje, kakršnih je v celotni bivši komunistični Evropi na tisoče. Zjutraj, ko gredo ljudje v službo, se izprazni, popoldne in zvečer pa se vanj vrnejo.

Če je obdobje komunalk zaznamovalo geslo »ven iz privatnih prostorov v prostore namenjene skupnemu življenju«, bi za funkcionalistično arhitekturo lahko trdili ravno nasprotno. Nek ventil za druženje, počitek od dela in mesta pa so ljudje vendarle imeli. Konce tedna so preživljali na priljubljenih vikendih na podeželju, ob piknikih s prijatelji in delu na vrtovih. Danes lahko vidimo še nadaljnje učinke funkcionalistične arhitekture. Ljudje se zapirajo v privatnost, čeprav še vedno iščejo stik z družbo. Nekateri ga najdejo v njenih nadomestkih paralelnih svetov in prostorov socialnih omrežij. Ne glede na to, kakšno je naše estetsko, racionalno ali kakršnokoli že dojemanje stavb in naselij, kot so Petržalka v Bratislavi, Nový Lískovec v Brnu, Praga v Varšavi ali na tisoče podobnih, lahko z gotovostjo trdimo, da so v obdobju industrializacije in urba-

nizacije rešile stanovanjski problem milijonov ljudi po celotni Vzhodni Evropi.

Varšava: gentifikacija in ograjene skupnosti

S padcem berlinskega zidu in komunizma se je socialistični kolektivizem umaknil neoliberalnemu individualizmu. Nova ideologija je ponudila možnosti za samouresničitev in individualizacijo v ekonomskem, političnem in kulturnem življenju. Nekateri posamezniki, predvsem mladi in ustvarjalni, so uspešno zajahali priložnosti časa, drugi, predvsem neizobraženi in starejši, pa se v novem sistemu niso najbolje znašli in se resignirani obračajo v preteklost.

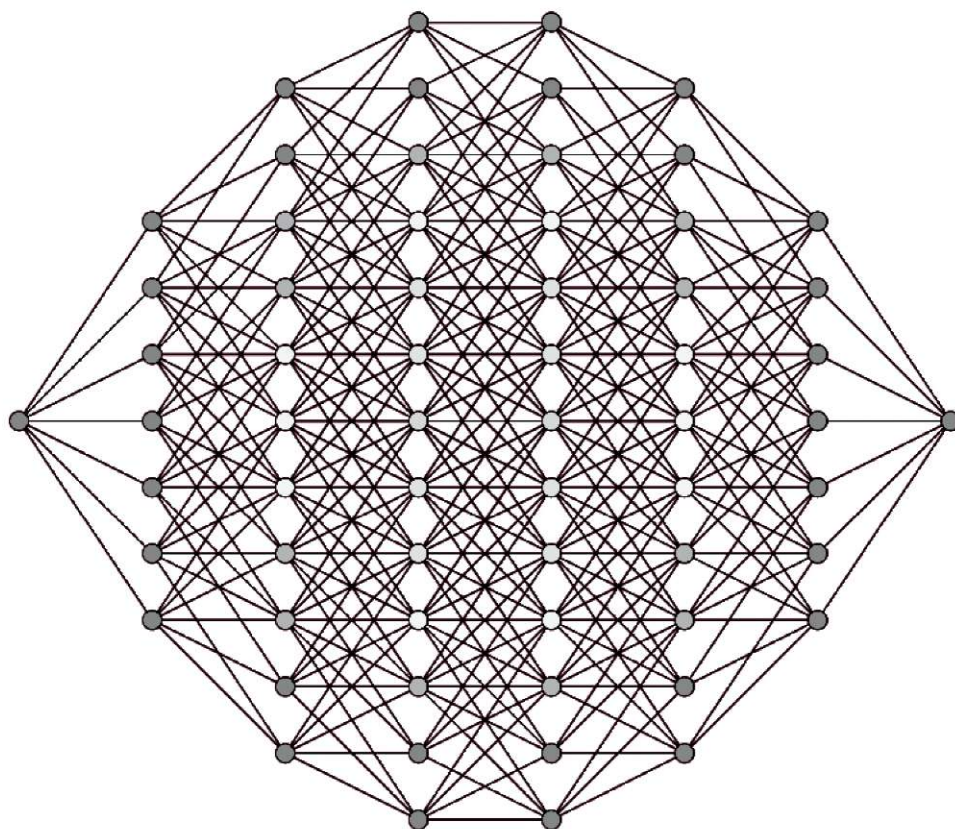
Socialna diferenciacija se odraža tudi v podobi vzhodnoevropskih prestolnic. Te se spreminjajo po nareku tujega kapitala in če so za Varšavo nekoč govorili, da je Pariz vzhoda (zaradi njenega kulturnega in umetnostnega pomena), lahko to danes zaradi zunanjega videza mesta še enkrat potrdimo. Z enakim nazivom se sicer promovirata tudi Bukarešta in Praga in na nek način lahko obema pritrdimo. Odpiranje vzhodnoevropskih trgov za investicije in kapital, ki je prihajal iz zahodne Evrope in Amerike, je po 1989 vzhodnoevropskim mestom prinesel obilo priložnosti. Visoki nebotičniki v lasti zahodnih multinacionalk, bank, zavarovalnic, svetovalnih pisarn (oziroma njim »outsourceni« objekti) najbolj nazorno kažejo rezultate liberalizacije trgov, privatizacije in prisotnosti tujega kapitala.

Varšavska Palača kulture in znanosti, Stalinovo darilo Poljski in simbol prestolnice, je danes obkoljena z več modernimi nebotičniki. To kaže, da je samo ena izmed več stavb, da v mestnem načrtovanju vlada diskontinuiteta, hkrati pa potrjuje individualizacijo poljske družbe in kaže na novo geostrateško orientacijo demokratične Poljske. Različne stroke širom celotne vzhodne Evrope – arhitekturna, naravovarstvena, kulturno dediščinska in mogoče še kakšna – se pod pritiski zahodnih *developerjev* čutijo nemočne in izigrane. Hiše, predvsem pa bloki in stolpnice so po vzhodnoevropskih mestih vsaj do začetka gospodarske krize rasle kot gobe po dežju. V veliko primerih stojijo tam, kjer je bil pač zanje prostor, ne oziraje se na umeščenost v okolje in zaključenost stavbnih celot. Nekaterim starejšim stavbam pa so tujci povrnili svoj blišč. Nekoč pomembna tovarna tekstila v mestu Łódź na Poljskem, danes znana pod imenom Manufaktura, gosti veliko nakupovalno središče, kino, hotel, tekstilni muzej, fitnes, igrišča za odbojko na mivki in še kaj – je skratka mesto v malem. Če se izraz balkanizacija uporablja za politiko, sodstvo, literaturo, bi ga lahko

prenesli na javni prostor, na razvoj mest in njeno načrtovanje? Pod vplivom kapitala, lahko tudi kot rezultat migracij, kot npr. tisto večje naselje stanovanjskih hiš beguncev s Kosova, ki se počasi spaja z jugom Beograda.

Spremenjeno podobo dajejo mestom tudi *trgovski centri*. Le-teh je v Varšavi okrog 30, eden večji od drugega, tako v nacionalnem kot srednjeevropskem kontekstu. Mesta so se morala s preusmeritvijo javnega prevoza prilagoditi masovnemu toku ljudi proti tem centrom. Srečujejo se še z drugimi problemi, kot so spremenjen obseg kanalizacijske mreže in velike količine smeti. Vlogo kolektivnega – potrošništva – danes torej prevzemajo trgovski centri.

Če Moskva in Varšava pri načrtovanju mest nimata enakih strategij, pa se v podobni smeri razvijata njuni predmestji. Nekateri bogataši se odločajo za življenje v *ograjanih skupnostih* (*gated communities*). Prebivalci v njih so fizično ločeni od zunanje skupnosti »navadnih smrtnikov« in uživajo podobne storitve kot v socialističnih soseskah: vrtce, osnovne šole, trgovine, zdravnike in druge storitve in so zatoorej v mnogih pogledih samozadostni. Večina jih pri odločitvi za selitev v to naselje omenja predvsem varnost. Bogati Poljaki, politična in poslovna elita, tranzicijski dobičkarji, predstavniki mednarodnih organizacij in multinacionalk si ustvarjajo svoj dom v čistem naravnem okolju predmestij. Njihovi otroci obiskujejo privatne šole, kot so npr. American School of Warsaw, najbolj prestižna mednarodna šola (vrtec, OŠ in gimnazija) na Poljskem, za katero je letno treba odšteti od 5000 do 10.000 evrov šolnine. Eno takšnih naselij je Konstancin, nekoč samostojno naselje, danes del Varšave. Starejše hiše, nekatere pod spomeniškim varstvom, ljudje kupijo in obnovijo v prvotni obliki, nekateri pa pustijo, da propadejo in namesto njih zgradijo nove luksuzne hiše s teniški igrišči, bazeni in vsem, kar spada zraven. Stanejo od nekaj 100.000 evrov naprej, pri čemer igra pri nakupu pomembno vlogo kvaliteta in višina ograje ter mogočno urejen dovoz na posestvo. Konstancin mediji označujejo kot poljski Beverly Hills, v katerem živi nova buržoazija. Vzporednico lahko najdemo z Dedinjami v Beogradu. Ograjena naselja imajo lastno varnostno službo, vratar pa odpre le stanovalcem oziroma najavljenim obiskom. S strani prebivalcev skupnosti je zaznati tudi prezir do revnejših, tistih, ki si ne morejo privoščiti privatnih šol za svoje otroke, potovanja v tujino, privatnih zdravnikov, luksuza. Trend, ki se je začel v ZDA in Južni Ameriki, je tako rekoč preskočil zahodno Evropo, a se vse bolj širi v vzhodno Evropo, kar kaže na veliko socialno-prostorsko

diferenciacijo v vzhodnoevropskih mestih.

Nedaven primer, ki je imel za posledico oziroma je omogočil nastanek številnih ograjenih skupnosti, je bil orkan Katrina, po katerem se je New Orleans spremenil v opisano smer. Ob fenomenu *privatizacije javnega prostora* pa se poraženci tranzicije oziroma starejši, neizobraženi Poljaki, spominjajoč se na gibanje *Solidarnost*, ki je postalo vplivno prav zaradi zahtev po skupnostnem načinu življenja v tovarnah in domovih, po sodelovanju in solidarnosti, vpričo samo-izolacije uspešnih posameznikov čutijo opeharjene in razočarane. Rusi so od pestrojke podobno pričakovali konec izolacije sovjetskih elit od običajnega državljana. Zdaj se moskovska elita pred revščino in kriminalom skriva za visokimi zidovi. Njihova samo-izolacija poteka vzporedno z manjšanjem moči državnih institucij in komercializacijo na vseh področjih ruskega družbenega življenja. Samo-izolacija elit v ruski zgodovini ni nov pojav. Negativna posledica takšnega družbenega razvoja so bile zahteve po radikalnih političnih rešitvah. Takšne pa so v ruski zgodovini bile uspešne le redko. Kdaj že pravijo, da človek umre? Takrat, ko si okrog hiše zgradi zid.

Aglomeracija Dunaj – Bratislava – Győr: suburbanizacija in čezmejna migracija

Suburbanizacija je proces, ki je značilen za vsa tri omenjena mesta. Iz Bratislave, ki se s Petržalko že skoraj dotika madžarske in avstrijske meje, se je v zadnjih letih, zlasti po vstopu v EU leta 2004, izselilo veliko ljudi: na slovaško podeželje v smeri Madžarske, na Madžarsko in v Avstrijo. Ugodni krediti, občutno cenejša zemljišča na drugi strani bližnje meje z Madžarsko in Avstrijo, večja kvaliteta življenja na podeželju, ugodni življenjski stroški, odlična cestna povezava z Bratislavo, vzpon na družbeni lestvici – vse to so dejavniki odločitve za selitev. Čezmejna stanovanjska mobilnost, ki je v zahodni Evropi dobila zagon s Schengenskim sporazumom in ukinitvijo notranjih meja v EU, je posledica spremembe v dojemanju meja – ne več kot ločnic, pregrad, ampak kot magneta novih priložnosti. Poznamo več primerov: omenimo npr. prebivalce obmejnega Winschotna na Nizozemskem, ki se selijo v nemški Bunde, ali primer Karlsruhe, kjer se Nemci selijo čez mejo v Francijo, podobno kot se iz danskega København selijo v Malmö na Švedskem, zlasti po letu 2000, ko je novozgrajeni most povezal

obe mesti. Razlogi so v vseh teh primerih podobni kot tisti, ki smo jih omenili v primeru Bratislave. Prebivalci živijo razpeti med obema državama, odvisno od situacije menjajo svojo identiteto, dnevno se vozijo v svoje prvotno mesto na delo, tam obiskujejo prijatelje in sorodnike, preživljajo prosti čas, se poslužujejo vseh bančnih, zdravniških in drugih storitev. V slovenskem primeru omenimo suburbanizacijo Trsta in z njo povezano poselitev slovenskega Krasa. Tovrstno migracijo zaradi naštetih razlogov imenujemo tudi elastično migracijo. Kljub občasno precej žolčnim odnosom med Slovaško in Madžarsko – ki so posledica meje, začrtane v Trianonski pogodbi po 1. sv. vojni – se več kot 90 % Slovakov na Madžarskem čuti sprejete s strani lokalne skupnosti. Ti v večini primerov pošiljajo otroke v vrtce in osnovne šole v lokalni skupnosti, kjer živijo; enako velja za Slovake, ki so se preselili na slovaško podeželje ob meji z Madžarsko. Ti dve skupini sta pred selitvijo v 62 % primerov imeli lastno stanovanje v Bratislavi, zdaj jih ima 77 % lastno hišo. Veliko jih ima stalno prebivališče še vedno na prejšnjem bivališču. Slovaški prišleki v obmejnih avstrijskih naseljih Hainburg, Wolfstahl in Kittsee imajo, podobno kot priseljenci na Madžarskem in slovaškem podeželju, popolno podporo s strani lokalne skupnosti. Otroci se v osnovni šoli učijo slovaško – ne samo Slovaki, ampak tudi Avstrijci, Turki, Srbi in drugi priseljenci. Bratislava je dosegljiva z javnim prevozom. Geografska in strateška pozicija te srednjeevropske prestolnice ob Donavi, v trikotniku med Dunajem, Győrom (gospodarsko pomembnim središčem na zahodu Madžarske) in Budimpešto, ji omogoča ugodne pogoje za rast. Število prebivalstva Dunaja, Bratislave in Győra vse bolj narašča, hkrati pa se vse bolj širi tudi fenomen suburbanizacije. Območje, ki je geografsko sre-

dišče širše regije »Centrope«, ki poleg omenjenih treh držav obsega še Češko, ima ogromno univerz in raziskovalnih ustanov, visoko tehnoloških podjetij, tovarn avtomobilov idr.: z dobrim medsebojnim sodelovanjem bi lahko postala vrhunski center odličnosti v Srednji Evropi, kar bi lahko bilo podlaga za rast blagostanja. Podobno, kot so se mesta v Porurju povezala v veliko aglomeracijo in so del evropske »modre banane«, tako naj bi mesta na jugozahodu Poljske (Poljske Katowice in še 3 ostala mesta) čez 30, 40 let tvorile veliko aglomeracijo. To nekateri napovedujejo tudi za trikotnik Dunaj-Bratislava-Győr, območju, ki ga bomo čez nekaj desetletij morda poimenovali »srednjeevropsko rdeče jabolko«.

... benvenuti a Lubiana

Podobno kot vzhodnoevropska mesta se spreminjajo tudi slovenska. Sicer počasneje in bolj konservativno, premišljeno. Je s propadom slovenskega gradbeništva in večjim obsegom tujih investicij pričakovati množičnejši prihod zahodnih »developerjev«? Večjo koruptivnost stroke in (nadaljnjo) balkanizacijo javnega prostora? Bosta stroka in civilna družba, ki sta v primerjavi z Vzhodno Evropo zelo razviti, znali uravnovešati pritiske kapitala na eni in načrtovanje mest ter kvalitete življenja na drugi strani? Se bodo vedno večje socialne razlike tudi pri nas odražale v izoblikovanju ograjenih skupnosti? Kar se nam danes zdi nenavadno, bo čez nekaj let morda del naše realnosti. Demokracija je omogočila razvoj liberalnega kapitalizma in s tem spodbudila ravno novo kolektivistično razsežnost – *potrošnjo*. Če je za totalitarno nekoč veljala država oziroma oblast, bo v tem prostoru in času to oznako prevzel produkt demokracije? ●

TUKAJ
bi lahko bil
VAŠ OGLAS.

Za informacije pišite na
urednistvo@razpotja.si.